

Szűts István Gergely

A szervezett szabadidő jellegzetességei Miskolcon az 1950-60-as években

Az utóbbi években megszorodtak a huszadik század hétköznapjaira fókuszáló kutatások és az ezekből készült kiadványok.¹ Különösen az 1945 és az 1989 közötti, - máig alig feltárt, ám politikai megítélésében annál inkább túlfűtött-évtizedek mindennapjairól születtek olyan munkák, amelyek talán árnyalhatják a közelmúlt gyakorta tisztán emocionális értékeléseit. Ugyancsak örömteli, hogy egyre több kutatás foglalkozik a lokális közösségek és az egyének történetével úgy, hogy a makrotársadalmi összefüggések helyett inkább apró léptékekre koncentrálnak.² Hasonló cél vezérelte kutatásunkat is, amikor megpróbáltuk feltérképezni a köztudatban máig „acélvárosként” élő Miskolc két évtizedének hétköznapjait.³ Mivel a társadalmi folyamatok, történelmi események nem kezdődnek és nem érnek véget a naptári évekkkel, ezért a kutatás időbeni kereteivel kapcsolatban a tágabb keretet adó Rákosi- és Kádár-korszak terminusokat használtuk. Még így is meglehetősen nehéz vállalkozás az általunk vizsgálni kívánt évtizedek korszakolása, hiszen ahány tudományterület, annyiféle határák rajzolódik ki előttünk. Mégis ahhoz, hogy kutatásunk témáját történelmi kontextusba tudjuk helyezni, ismernünk néhány olyan ma leginkább elfogadott politika-, gazdaság- és társadalomtörténelmi meghatározást, amelyek lényegét a következőkben csak címszavakban kívánjuk áttekinteni.

A politikatörténet

¹ A teljesség igénye nélkül néhány alapművet fontosnak tartunk megemlíteni. Valuch Tibor: A mindennapi élet Kádár János korában. Budapest, 2006.; Valuch Tibor: A lódentől a miniszoknyáig. A XX. század második felének magyar öltözködéstörténete. Budapest, 2004.; Horváth Sándor (szerk.): Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Budapest, 2008.; Krausz Tamás (szerk.): A sztálinizmus hétköznapjai. Tanulmányok és dokumentumok a Sztálin-korszak történetéből. Budapest, 2003.; Rainer M. János (szerk.). Múlt századi hétköznapok. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakáról. Budapest, 2003.

² Így mindenekelőtt: Horváth Sándor: A kapu és a határ. A mindennapi Sztálinváros. Budapest, 2004.

³ A Norvég Civil Támogatási Alap támogatásával 2008 októberétől, 2009 júliusáig az Észak- Keleti Átjáró Egyesület „Egyszer volt, hol nem volt- Acélváros” címmel komplex kutatást végzett Miskolcon. Ennek során más civil szervezetekkel valamint a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karának, Kulturális és Vizuális Antropológia Intézetével szoros együttműködésben igyekeztünk vizsgálni a nagyipari központtá váló város átalakuló városképét és hétköznapjait. Ez a tanulmány a kutatás eredményeinek csak egy szeletét mutatja be, azonban ezzel egy időben két másik megjelenő írás is közöl értékes információkat a korabeli városról.

az 1947 és 1953 közötti időszakot a diktatúra kiépítésének, az 1953 és 1954-es éveket, melyeket Nagy Imre miniszterelnöksége fémjelez, egyfajta enyhülésnek, nyitásnak, az 1956-ot megelőző éveket a visszarendeződés kísérletének szokás nevezni. A forradalmat követő időszakot legáltalában értelmezés szerint két nagyobb periódusra kell osztani, az első az 1956 és 1962-63 közötti évek, amikor megpróbálták megismételni a magyarországi szovjetrendszer kiépítésének 1947 és 1953 közötti folyamatát. 1962-63-tól látványos enyhülés kezdődött: ennek egyik fontos jele volt, hogy a rendszerrel szemben álló osztályok és rétegek többé nem számítottak kollektív ellenségnek, és a másik, hogy 1963-ban politika amnesztiát hirdettek. Ezt a második korszakot, amely az enyhülés és bizonyos reformok időszaka is volt 1973-ig datálják.⁴

A gazdaságtörténet-írás egészen más eredők mentén közelít a vizsgált korszakhoz. A második világháborút követő korszak első évei az újjáépítés, stabilizálódás és a mindent átható politikai harcokról szóltak, amelynek végeredménye az lett, hogy az MDP, mint egyetlen párt (A Párt) kezdeteként hozzá a szovjetizáló gazdaság- és társadalmi politika kiépítéséhez. A gazdaság átalakításának első korszakát az 1947-ben elfogadott hároméves tervhez kötjük, amelyben lényegében egy nagy ívű állami beruházás programját fogalmazták meg. Ebben kizárólag szovjet mintára képzeltek el átalakítani a magyar gazdaságot, nem számolva a Szovjetunió és Magyarország közötti komoly gazdasági különbségekkel. 1950 és 1968 között a szocialista iparosítás időszaka következett. Ezt a majd húsz évet többféle gazdaságpolitika jellemzi, így 1950 és 1953 között túlzott, szovjet mintákat követő iparosítás, majd Nagy Imre miniszterelnöksége idején – a keményvonalas, a realitásokat figyelmen kívül hagyó politikával szemben – egy sokkal ésszerűbb rendszert vezettek be, amely a gazdaság minden területén éreztette jótékony hatását. 1954 és 1956 között – visszatérve a Rákosi-korszak politikájához – tovább folytatódott a túlzott iparosítás. Az 1956-os forradalmat követően a párt (minden reformról lemondva) a tervgazdálkodás rendszeréhez tért vissza, azonban a gazdaságirányítás rendszere mégis változott. Az MSZMP a következő években igyekezett kerülni a

⁴ Rainer M.2004.

túlzott gazdaságátalakítást, ez pedig azzal járt, hogy a magyarországi gazdaság lassú fejlődésnek indult.⁵

Mindezt azért éreztük lényegesnek tisztázni, mert a rendszerváltást megelőző negyven évet a közbeszédben gyakorta egyszerűen szocialista vagy kommunista rendszernek szokás nevezni, amely így viszont feltételez egy konstans, jól meghatározható struktúrát. Ezzel szemben látnunk kell, hogy bár diktatórikus évtizedeiről beszélünk, azonban tértől, időtől és sok más határozótól függően ez a majd ötven év igencsak differenciált volt. Nem célunk itt kitérni ezeknek az okoknak, így politikai, gazdasági és társadalmi színezetű jellegzetességeknek bemutatására, hiszen mindennek tárgyalása messze túlmutatna témánkon. E helyett inkább a kutatás alapkérdéseit tisztáznánk. Vizsgálatunk alapvetően a szervezett, -a korszak politikai berendezkedését ismerve- valamiféle felülről létrehozott és (akár láthatatlanul is) irányított szabadidős tevékenységekre és azok társadalmi hatásaira fókuszált. Mit értünk szervezett szabadidőnek és hol válik el a privát és az irányított szabadidő egymástól? A válasz elsőre kézenfekvőnek tűnhet, hiszen míg az egyik önálló elhatározás, addig a másik valamilyen irányított formula alapján jön létre. Ennél azonban sokkal összetettebb és bonyolultabb mind a korszak, mind pedig magának a szabadidő eltöltésének a szerkezete és ennek emlékezete. Erre csak egy példa, hogy olykor az egyéni, így például családi jellegű összejövetelek sem kizárólag privát, hanem nagyon sok esetben a hivatalos és támogatott szabadidős minták szerint is szerveződhetnek, elsősorban az állami vagy vállalati ünnepek alkalmával. Mindettől függetlenül az alapvető kérdés mégiscsak az volt, hogy a kortársak milyen szabadidős mintákat követtek és hogyan viszonyultak (amennyiben egyáltalán érzékelték) a hatalom által működtetett szabadidő struktúrákhoz.

Tér és idő

A dolgozat egy olyan 2008 októbere és 2009 májusa között zajlott kutatás összegzése, amelynek feladata az 1950-es és 1960-as évek szervezett szabadidős

⁵ Gunst 1996.

szokásainak feltárása és ezek jellegzetességeinek bemutatása volt. Kutatásunk során az ún. hólabda –snowball- módszerre támaszkodva 58 interjút sikerült készíteni a korszakban már Miskolcon élő és dolgozó személlyel. E véletlenszerű interjúalany-kiválasztás során meglehetősen eltérő társadalmi háttérű és foglalkozású idős emberhez jutottunk el. A szóbeli információszerzés mellett megpróbáltuk a hagyományos írott forrásokat is megszólaltatni. Ezzel kapcsolatban itt kell külön hangsúlyozni azokat a módszertani nehézségeket, amelyek a rendelkezésre álló, ideológiailag súlyosan átszíneződött statisztikai adatok, hivatalos iratok és a sajtó forráskritikai olvasata során felmerültek. Ugyancsak kellő kritikával kell közelíteni az *oral history* felé, hiszen a múlt konstruálása, persze nem direkt módszerekkel, de itt is gyakorta tetten érhető. Itt ugyanis a beszélgetőpartner külső és belső indíttatások, akár tabuk, akár szégyen és persze nem utolsósorban a kérdések hatására maga alkotja meg saját múltjának olvasatát. Persze a múlthoz való viszonyról árulkodik az is, ahogyan valaki beszél mindarról, ami vele történt. Mivel témánk, a korabeli szabadidős szokások alapvetően semlegesnek és „veszélytelennek” tündek, ezért interjúalanyaink többsége könnyedén, harag és irónia nélkül tárta elénk mindehhez kapcsolódó emlékeit.

Miskolc, amely már a kommunista diktatúra létrejötte előtt is komoly ipari múlttal rendelkezett, 1947 után pedig a tervszerű iparosítás kiemelt helyszínévé vált. A város lakossága alig két évtized alatt majd megháromszorozódott, városszerkezeti képe pedig az új városrészeknek köszönhetően jelentősen átrajzolódott.⁶ Míg korábban az észak-keleti régió kereskedelmi és kisipari központjának számított, addig a negyvenes évek végétől a hangsúly egyértelműen a nehézipar felé tolódott. A városban a két gyáróriás a Diósgyőri Gépgyár (DIGÉP) és a Lenin Kohászati Művek (LKM) mellett ezekben az évtizedekben is már számos kisebb, bár így is több ezer embert foglalkoztató üzem működött. Ezekben a termelési egységekben nagyrészt a városba újonnan beköltöző vagy bejáró munkavállalók dolgoztak, akik mindennapjairól máig nagyon keveset tudunk. Pedig ebben az időszakban olyan,

⁶ 1945-ben Diósgyőrt és Hejőcsabát, majd öt évvel később Görömbölyt, Szirmát és Hámort is a városhoz csatolták. Ezzel és a nagyarányú iparosítás beindításával, a háborús veszteségek ellenére is 1941-hez képest 1950-re másfélszeresére, 109841 főre nőtt a város lakossága. A következő évtizedben folytatódott a növekedés, így 1970-ben már 169 292 főt regisztráltak Miskolcon.

addig nem látott komplex társadalmi átalakulások zajlottak le, amelyek ismerete nélkül csak nehezen érthető meg a rendszer és a hétköznapi ember kapcsolata. Itt most nem vállalkozhatunk egy átfogó, általános jellegzetességeket bemutató kép felvázolására, helyette egy talán elsőre mellékesnek tűnő részjelenségekre, a szabadidős szokások megismerésére helyeztük a hangsúlyt. Ezzel kapcsolatban az első kérdés rögtön az volt, hogy az itt élő különböző társadalmi háttérű személyek számára milyen lehetőségek kínálóztak a szabadidő, a munkán kívüli órák eltöltésére, valamint az, hogy mindez hogyan jelenik meg emlékezetükben. Kérdés volt az is, hogy a diktatúra mennyire hatotta át a hétköznapiakat, és különösen azok szabadidős részeit. Az interjúk során különös hangsúlyt kapott, hogy a szabadidőre adott asszociatív válaszok mögött megbújó, és az emlékezők által talán haszontalannak vélt jelenségekre is fény derülhessen. Mindezek önmagukban azonban értelmezhetetlenek lennének, ha nem állítanánk melléjük a korszak uralkodó, szabadidőről szóló kánonjait.

Szabadidő-szocialista szabadidő- szervezett szabadidő

Ennek tudatában először röviden felvázoljuk a hatalom szabadidőről alkotott elképzeléseit, majd ismertetjük ezek gyakorlati mintáit. Ezt követően mintegy görbe tükröt tartva megnézzük mindezek hogyan működtek és milyen szerepet játszottak az egyéni és közösségi szabadidős szokásokban, azaz mindezek mennyire váltak elfogadottá a hétköznapiak során .

A szabadidő problematikájának megértéséhez fontos megjegyezni, hogy 1948-at követően, a kommunista diktatúra kiépülésével minden tekintetben új helyzet állt elő. A legfontosabb a szabadságjogok súlyos korlátozása volt, így többek között az, hogy betiltottak mindenféle alulról, önkéntesen szerveződő egyesülést, beleértve az egyházak által is működtetett csoportokat. Helyettük hivatalosan csak a párt által meghatározott és ellenőrzött intézményeken belül folyhatott bármiféle, ideológiai alapú és folyamatosan kontroll alatt tartott közösségi élet. Ezzel a dualizmus korától virágzó közösségi, egyesületi élet teljesen ellehetetlenült, olyannyira, hogy akármilyen, a hatalomnak nem tetsző szervezkedés akár bűncselekménynek is számíthatott. Ezekben az években a megszüntetett egyesületek, érdekvédelmi

szervezetek helyett szovjet mintára a munkahelyeken, esetünkben az üzemek, gyárak területén, a párt által felügyelt kollektívák, brigádok alakultak. Ezek a szerveződések, különösen az 1950-es évek első felében a napi munkán túl illetve amellet folyamatos ideológiai átképzésben is részesültek. Így tehát már nemcsak munkaidőben, hanem azon kívül is igyekeztek kontrollálni a dolgozók mindennapjait. Ennek egyszerű oka az volt, hogy a dolgozók leginkább munkahelyükön és lakókörnyezetükben alakíthattak ki új kapcsolatokat, amelyek alapvető meghatározói lettek szabadidős szokásaiknak. Mivel a hatalom igyekezett az élet minden területén befolyását gyakorolni, ezért az olyan fontos időről, mint a szabadidő nem mondhattak le. A szervezett szabadidő megszervezése ugyanis az egyik legjobb terepe lehetett az ideológiai nevelésnek. A távlati cél a szocialista életmód modell megalkotása volt, amihez azonban először is tisztázni kellett az életmódot alapvetően meghatározó két fogalmat, a szabadidőt és a munkát, valamint a köztük lévő viszonyt. Ezzel kapcsolatban elsődlegesen érdemes végigvenni hogyan is változtak ezekben az években a párt (MDP, MSZMP) szabadidőről alkotott elképzelései. Ahogy arra már korábban utaltunk, a diktatúra kiépülése együtt járt a demokratikus intézmények felszámolásával, valamint a döntés szabadságának korlátozásával. Ennek legfőbb célja a társadalom teljes körű ellenőrzése volt, ami esetünkben azzal járt, hogy ezután a párt kizárólagos jogot formált nemcsak a dolgozók munkaidejére, hanem azok szabadidejére is. Különösen a Rákosi-korszakban volt erős az ellenőrzés igénye, ennek mértéké 1957 után némileg lazult, ugyanis ekkor került le a hivatalos politika napirendjéről a szabadidő állami megszervezésének problematikája. Mindez persze nem azt jelentette, hogy ezután a véletlenre netán az egyénre bízta volna az önszerveződés lehetőségét, hiszen a figyelő tekintetek valamint ideológiai ráhatások továbbra is jelen voltak. Ne gondoljuk tehát, hogy az 1957-es év valódi változásokat hozott, hiszen a legfontosabbnak vélt egyéni- és kollektív szabadságjogok továbbra sem voltak gyakorolhatóak. Mégis a szabadidő problematika kapcsán, köszönhetően a munkaidőben és a politikában végbemenő változásoknak valamint a megjelenő és új szabadidős szokásoknak azért lassú átrendeződés kezdődött.

Tovább haladva a szabadidőről alkotott hivatalos álláspont változásában, újabb fontos állomásnak 1966 számított, ekkor ugyanis az MSZMP IX. kongresszusán ismét napirendre került a szocialista életmód e kétségkívül lényeges és megkerülhetetlen kérdése. Bár a munka és az azon kívül eltöltött órák kérdése már a kommunista alapeszmékben is megjelent, azonban a téma iránti, hamar divatossá váló politikai és tudományos érdeklődés csak az 1960-as években kezdett kibontakozni. A szabadidővel kapcsolatos diskurzus létrejöttének elsődleges oka kétségkívül az lehetett, hogy 1959-től kezdődően folyamatosan csökkent a heti munkaórák száma, ezzel arányosan pedig nőtt a munkaidőn túl a szabadidőre fordítható idő aránya. Azaz elméletben egyre több időt töltöttek a dolgozók a munkahelyen kívül. Mindez a hatalom számára sem volt lényegtelen, erre utal, hogy az 1960-as évek végétől számos társadalomtudományi felmérés kezdődött a munka, szabadidő és életmód hármasságában. A párt számára tehát a szabadidő kérdése alapvetően nem önálló problémaként, hanem annak a munkához való viszonyában jelent meg. Különösen a munkahatékonyság kapcsán került középpontba, hiszen felmérések bizonyították, hogy a növekvő szabadidő egyre jelentősebb részét fordítják kiegészítő munkára a dolgozók, tehát egyre kevesebbet kikapcsolódásra, ami kimutathatóan hatással lehet a főfoglalkozásuk teljesítményére. Ezért tehát gazdasági és politikai szempontból sem volt mindegy, hogy a munkaidőn kívül mivel és milyen körülmények között töltik idejüket a munkavállalók.⁷

Egy, a témával foglalkozó korabeli írás meglepően precízen összegzi az elmúlt évtizedek szabadidő politikáját valamint külön figyelmet szentel a szabadidőről alkotott elméletek bemutatására is. E szerint az alapvető elképzelés az volt, hogy a szocialista szabadidő nem a munkaidővel, hanem sokkal inkább a kapitalista, profitorientált és a szabadidőből is hasznot húzó életszemlélettel került szembe és ennek tükrében határozta meg önmagát. A szocialista elképzelés szerint ugyanis hamis az a kép, miszerint minden munkát kompenzálni kell, és az hogy ezt a szabadidő által tehetjük csak meg. A megoldás sokkal inkább az, hogy a munkát kell örömtelivé tenni és ebből következően majd a munka és a szabadidő nem elválik,

⁷ Sándor 1970. 76.

hanem egymásba olvad.⁸ Elképzelésük szerint viszont mindez nem jelentheti a szabadidő munkába állítását, tehát azt, hogy a munkán kívüli időt feláldozzuk a haszon érdekében. E rövid, a problémát összefoglaló részletből is érzékelhető, hogy a munka és szabadidő közötti láthatatlanná tett határvonalak meghatározása a teoretikusok számára is komoly problémákat okozott. A kérdés, hogy mindez az érintetteket mennyire foglalkoztatta. Visszatérve a szabadidő elméletekhez és ahhoz kapcsolódóan a munkahatékonyság kérdéséhez különösen érdekes, ahogy erkölcsi alapokra helyezve megpróbálták megkülönböztetni a munkaidőn kívüli hasznos és a haszontalan munkavégzéseket. A mellékállás, ugyanis nemcsak egy második termelési minta lett, hanem a társadalom egy jelentős csoportja számára az állami kontroll alóli kibúvás is. Különösen az 1960-as évek végétől vált egyre erőteljesebbé ez a jelenség, amely aztán hallgatólagos politikai támogatást is élvezett.⁹ A problémát érzékelve megpróbálta, legalábbis jelszavakban erkölcsi oldalról értékelni a kérdést, így válhatott a gmk pozitív, míg a fusizás és maszekolás negatív példává. Az előzőekben már idézett írás szerzője 1988-ban azonban már elismeri, hogy ezek kategorikus elítélése meglehetősen egyszerű magyarázatai voltak csak az akkori problémáknak.¹⁰ Mindenesetre az megállapítható, hogy a paternalista rendszer közüggé és nem egyéni feladattá kívánta tenni a szabadidő kérdését.

Amennyiben megvizsgáljuk jól látható, hogy korszakunkban alapvetően két féle nagy szabadidő-elmélet létezett. Az egyik szerint a modern gépesítés okozta elidegenedés az egész társadalomra, így a szabadidőre is hatással van, így az nem tudja ellátni eredeti funkcióját, a kompenzációt, a rekreációt. Ezzel szemben létezett egy másik elképzelés, mely a szabadidőre mint a munka során keletkezett hiány legfőbb orvoslójára tekintett. Ez utóbbi szerint a modern nagyipar által elidegenedett munka legfőbb kompenzálója maga a szabadidő kell, hogy legyen.¹¹ Nem célunk itt részletesen bemutatni a marxi filozófia alapvetéseit és annak a szabadidőre vonatkozó tételeit, sem azt, hogy mindezek hogyan érvényesültek a kommunista rendszerekben, hiszen ezek makroszintű mérése témánk szempontjából nem élvez

⁸ Fukász 1988. 8.

⁹ Valuch 2005. 23.

¹⁰ Fukász 1988. 64.

¹¹ Sándor 1970. 80.

prioritást. E helyett most, a rövid és általános magyar jellegzetességek bemutatását követően a fő hangsúlyt a szocialista korszak egyik mintavárosára és az ott élők számára (általuk) működtetett csoportok szabadidős szokásaira helyezzük. Azt gondoljuk ugyanis, hogy a korszak szervezett szabadidő mintáinak valódi szerepeit leginkább azok tudják bemutatni, akik számára mindezeket megalkották. A következőkben ezért megnézzük, hogy a hatalom a szabadidő kapcsán milyen jelenségekre összpontosított, majd azt, hogy mindezeket a szabadidőt eltöltők hogyan érzékelték.

A szabadidőről és a hatalom kapcsolatáról érzékletes képet fest egy 1970-ben kiadott propaganda füzet, amely belső használatra, elsősorban a szakszervezeti vezetők közösségi munkájához igyekezett hasznos tanácsokat adni. Itt a szabadidő kérdésével kapcsolatban rögtön az első fontos észrevétel, hogy bizony még ma is, tehát a 60-as-70-es évek fordulóján is sokan vannak olyanok, akik a szabadidő eltöltésének kérdését nem köz-, hanem magánügynek gondolják.¹² Pedig a szocialista életmód megteremtése nem lehet sikeres a munkán kívüli órák megfelelő felhasználása nélkül. *„A dolgozók kulturált pihenésének és szórakozásának elősegítése a szakszervezeti bizottság kulturális munkájának éppolyan fontos része, mint például az, hogy gondoskodjék az általános műveltség emeléséről vagy az irodalmi és művészeti ízlés fejlesztéséről. Mindegyik feladat végső soron a szocialista ember sokoldalú kinevelését segíti.”*¹³ A fő hangsúly tehát a szocialista embertípuson és annak a hatalom által irányított nevelésén volt. Kérdés persze, hogy a párt mit tekintett a dolgozók számára hasznos és haszontalan szabadidőnek, és ezek meghatározására és elválasztására milyen intézkedéseket tett. A most idézett tanácsadó füzet szerencsére részletesen tárgyalja ezt a problémát és számos példával illusztrálja a szocialista embertípus számára üdvösnek illetve kárhozandónak tartott viselkedési módokat. *„A szórakozás olyan foglalatosság, amely az embereknek örömet szerez, ugyanakkor nem okozhat bosszúságot másoknak.”*¹⁴ Mindezt hétköznapi példákkal is igyekeztek illusztrálni. *„Ugyanígy, bosszantóak a moziban hangosan zörgők, csapkodók, szellemeskedők,*

¹² Simó 1970. 305.

¹³ Simó 1970. 305.

¹⁴ Simó 1970. 305.

*a vendéglőben a duhaj „nótázók” és garázda magatartásúak.”*¹⁵ Jól látható tehát, hogy a szabadidő eltöltésének egyik sikerét a meghatározott, tehát a megfelelő viselkedési minták követésében látták.

Ahogy a viselkedési normákat, úgy a szabadidő eltöltésének formáit is igyekeztek jól behatárolni, ehhez külön hangsúlyozták, hogy legfontosabb a dolgozók igényeinek megismerése és felmérése, ám a bizalmi emberek számára elsődleges célként mégis a tudatformáló szórakozási formákat ajánlották.¹⁶ Érdekes végignézni az itt felsorolt szabadidős-szórakozási mintákat. Elsőként a kirándulást említik, ahol talán korábbi tapasztalatokból okulva külön kihangsúlyozzák, hogy a közös utazás, túrázás is kulturális esemény, így annak tartalmi részére különösen fontos odafigyelni. Hogy mindezt hogyan képzelik, arról sajnos nem közöl részleteket. Nem tudni, hogy a propaganda vagy az emberek igénye vezetett oda, hogy a túrázás a korszak egyik legjellegzetesebb szabadidős szokásává vált. Ezt igazolják az általunk megkérdezett interjúalanyok is, akik szinte kivétel nélkül szabadidős szokásaik közt elsőként, mint valami közös élményt említették meg a túrázást. Bizonyos csoportok, főként vállalati szakosztályokba tömörültek számára nemcsak szabadidős tevékenységgé, hanem életformává vált a rendszeres mozgás.¹⁷

A szabadidőt szervező füzet következő tanácsként a városnéző sétát ajánlja, mindezt úgy, hogy a főváros és a nagyvárosok közkedvelt látnivalói mellett a csoportok ne feledkezzenek el megállni az új szocialista létesítmények előtt sem. Érdekes, hogy a társas utakkal kapcsolatban nem a belföldi, hanem inkább az akkor még kivételnek számító külföldi utakat említették. Természetesen a baráti országok szerepelnek a listán, az utazás (meghatározott határok között) elsősorban az 1960-as évek végétől valóban elérhetővé vált, erre utal, hogy interjúalanyaink kivétel nélkül legalább egyszer jártak Csehszlovákiában vagy Romániában, illetve jóval kevesebb alkalommal az NDK-ban és Lengyelországban. Az utak többsége szervezett volt, elsősorban az üzemek, a szakszervezet vagy valamelyik természetjáró egyesület irányításával juthattak el külföldre. Egy példa erre a Diósgyőri Gépgyár, Alapanyag

¹⁵ Simó 1970. 305.

¹⁶ Simó 1970. 306.

¹⁷ Miskolcon ebben az időben a legaktívabb természetjáró szakosztályok, a Miskolci Helyiipar, a Miskolci Vasutas (MVSC) valamint a DVTK voltak.

részlegénél segéd munkásként dolgozó egykori segéd munkás visszaemlékezése. „... volt olyan is, hogy külföldre ment el a brigád. Külföldi kirándulást is szerveztek. Abba az időbe, amikor nagyon nehéz volt. 50-60-as években, akkor egyénileg nem nagyon lehetett menni, csoportosan lehetett menni csak.”¹⁸

Harmadikként a kiállítás- é színházlátogatás szerepel, majd igaz csak néhány mondat erejéig, de feltűnnek az egyéni és kis közösségeknek szóló elismert kedvtelések is. A privát elfoglaltságok között voltak támogatott, a szakszervezeti vezetők, propagandisták által gyakorta ajánlott hobbik is. Egyik ilyen volt a kisállattartás, amely a visszaemlékezők szerint különösen az 1960-as évek elejétől hódított. *Viszont voltak igen, nyulak, fater próbálkozott galambbal is, de nyulai azok többször is voltak. Szomszédoknak is volt.*¹⁹ Az itt bemutatott szabadidős mintákból jól kivehető, hogy az állam igyekezett a szabadidős szokások minél nagyobb szeletét ellenőrizni.

Az eltöltött szabadidő

Az interjúkból úgy tűnik, hogy az emlékezők többsége a szabadidő kapcsán egyértelműen a szórakozásra asszociált, illetve ezzel összefüggésben az is megállapítható, hogy nem igazán tett különbséget a szervezett, tehát irányított és az egyénileg megalkotott szabadidős modellek között. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a hatalom által szervezett és fenntartott tevékenységek teljes egészében lefedték a szabadidőt, és azt sem, hogy minden egyénileg zajlott volna, sokkal inkább arra utal, hogy az emlékezők a szabadidő, ezen belül a szórakozás kapcsán elsődlegesen a munkahelyhez kötődő eseményekre emlékeztek. Mégis tetten érhető ezzel kapcsolatban egyfajta olyan kettőség, amely szerint egyfelől létezett egy központilag szervezett és ellenőrzött szabadidős minta (alapvetően politikaerkölcsi alapokon) valamint ezzel párhuzamosan vagy akár ennek gyakorlati példjaként azok az életmódot meghatározó szokások, amelyek a dolgozók viselkedésmódját meghatározták. E sokszor alig érzékelhető kettőség tükrében különösen érdekes,

¹⁸ Interjú J. Jánossal (1935) 2008.12.18 Az interjút Korsós Bettina és Fáy Ádám készítette.

¹⁹ Interjú G. Lászlóval (1940) 2008. 11.21. Az interjút Darázs Richárd készítette.

hogy maguk a szabadidőt eltöltők hogyan viszonyultak ezekhez a keretekhez, azaz a mindennapok során mindez mennyire befolyásolta életmódjukat.

Az interjúalanyok többsége tehát nehezen tudott különbséget tenni a szervezett és az önállóan alakított szabadidő fogalmai között, hiszen sokszor már a „szervezett szabadidő” fogalmát sem igazán értették. Többségük számára a szabadidő mentes volt minden politikától, a diktatúra intézményeitől, legalábbis privát életük apró momentumával kapcsolatban erre emlékeztek. Csak kevesen gondoltak minderre úgy vissza, hogy annak idején a szervezett szabadidős kereteket szét kívánták volna feszíteni, vagy valaha is felülbírálták volna a felkínált lehetőségeket. Sokkal inkább úgy tűnik, hogy mindez, legalábbis emlékezetükben nem számított kérdésnek, azaz megfelelt igényeiknek.

Ahogy arra az előzőekben már utaltunk jól látható, hogy a szabadidős, szórakozási szokások sokszor a munkahelyi közösségekhez kötődtek, ami a hatalom szervezett szabadidős elképzeléseinek részben meg is felelt. Mindezzel azonban nem elégedtek meg és bizonyos indirekt módszerekkel a brigádokat igyekeztek a munkaidőn kívül is „szemmel tartani, például különböző vetélkedőkön, továbbképzéseken és más programokon egyben tartani. Természetesen ennek ellenére a szabadidőnek megvoltak azok a részei is, amelyet privát módon, egyéni igények szerint töltöttek el.

A brigádokkal kapcsolatban érdemes utalni arra, hogy az 1960-as években elinduló szocialista mozgalom nemcsak a munkahelyi, hanem a szabadidős szokásokban is komoly változásokat eredményezett. *„A szocialista brigádmozgalom nagy társadalmi és politikai erő, melyre a gazdasági és nevelőmunkában egyaránt mind fokozottabban építhetünk.”*²⁰ Ennek megvalósítása pedig a szakszervezetek fontos feladata lett. Kétségtelen, hogy a munkahelyi brigádmozgalom valóban kollektív érvényű volt, erre utal, hogy interjúalanyaink többsége a szabadidő és a munkahely kapcsán szinte kivétel nélkül kitértek erre a politikai-gazdasági és társadalmi, tehát meglehetősen összetett intézményre. A brigádok alapvetően munkaszervezeti egységek voltak, ebből adódóan szinte minden üzemben és gyárban létrejöttek ezek az egyes termelési egységhez kötődő csoportok. Azonban ezen túl valóban volt

²⁰ Simó 1970. 12.

bizonyos közösségformáló szerepük is. Egyik interjúalanyunk visszaemlékezésében meglehetősen plasztikusan mutatta be a brigádok szakmai és társadalmi kapcsolatait.

„Na most az acélgyártás az kimondottan brigádmunka. Maga közvetlenül a nyersacél előállítására. Mert egy kemencének 5-6, 8, attól függ, milyen nagyságrendű volt a kemence, ennyi volt a személyi állománya. És hát ezek egymást ki kellett, hogy segítsék. És akkor az, hogy kiségették egymást, ugye önálló brigádokba alakultak, meg önálló értékelés. Tehát ott kezdődött az egész, hogy egy-egy kemencének a személyi állományának a teljesítményét értékeltük, és az értékelés alapján volt a fizetésük. Változott a fizetésük. Teljesítménybérrel és egyebek. Na most ez aztán összehozta az embereket, egymás iránt érzett felelősség mellett.”²¹

A közösségi események jellegével és szereplőivel kapcsolatban leginkább a brigádok kerültek előtérbe, olyan jelzőkkel társítva, mint a munkahely, szabadidő és kollegialitás. Azt hogy azonos vagy közel álló szakmába dolgozó emberek alkottak egy brigádot. Négy, öt, tíz, melyik milyen emberek, és azok szinte barátokká lettek, tehát több mint munkahelyi kapcsolat. Az már barátság, és családi kapcsolat is lett, szóval olyan emberek közelségéből áll ez a brigád akik, jól megértik egymást a munkába is a magánéletbe is, szóval mindenhol. Hát szóval ilyen munkajellegű brigádok voltak.²²

A brigádok így nem tisztán szakmai szerveződések, hanem nagyon sokszor baráti társaságok is voltak. Ezt erősítendő az üzemek, gyárak számos szakmai és szabadidős programot szerveztek a brigádtagnak és azok családtagjai számára. A párt és az üzemi vezetés ilyenkor, ha csak látens módon is, de igyekezett a folyamatos politikai és ideológiai jelenlétet biztosítani. Erre csak egy apró, ám annál érzékletesebb példa, ahogy a brigádpénzek felhasználása kapcsán, mint egyfajta erkölcsi ítélőszék észrevételeit megfogalmazta. Közismert, hogy a brigádok teljesítményükért cserébe bizonyos jutalmakat, így többek között pénzt is kaptak, amit legtöbb esetben saját örömeikre hamar el is költötték. Mivel sok esetben ennek felhasználása csak nehezen illett a szocialista embertípusról kialakított képbe, ezért jó tanácsok formájában a helyi pártvezetés igyekezett a megfelelő útra terelni kiváló dolgozóit. „... országos szinten is megindult, itt is, minálunk is, a kohászatban is, az, hogy a brigádokat, ha bizonyos feltételeknek megfeleleltek, kaphattak címet például azt, hogy szocialista brigád cím. Ha azt elnyerték, azért ugye kitüntetés járt, egyrészt, másrészt meg a vállalat

²¹ Interjú J. Jánossal (1935) 2008.12.18. Az interjút Korsós Bettina és Fáy Ádám készítette.

²² Interjú B. Kálmánnal (1933) 2008.10.12. Az interjút Ördög Anita készítette.

segítette azzal, hogy a bér alapjából egy bizonyos részt, ha ezeknek a brigádoknak a kulturális és szabadidő programjára helyezett el. És kaptunk úgynevezett szocialista brigád-pénzt, amely egy személyre vonatkozóan volt megállapítva, mint keretösszeg, és ahányan voltak, annyiszor többet kaptak. Most ez a brigádpénz, az első alkalommal, amikor megkapták a brigádok, akik elnyerték a szocialista címet, akkor ugye az történt, hogy na gyere Jóska, gyere Pista, megyünk hazafele, elmentünk, vagy elmentek a Szabadság kertbe, és akkor megpiálták azt a kis pénzt. Mondtuk, ez így nem lesz jó, mert nem ez a célja ennek a pénznek, hanem az, hogy összehozzon közösséget. És akkor azt csináltuk, hogy amikor megkapta a keretet a gyárrészleg, amit a szakszervezeti bizottság állapított meg, tehát a vállalatnak valamennyi pénzét ebből mint egy keretösszeget megkapott, és akkor a szakszervezeti bizottságon kidolgozták, hogy ebben az üzemben ennyi brigád van, ebben ennyi, ennyi indult a brigád-mozgalomba, amelyeken naplót is kellett vezetni, tehát, hogy mi a munka, milyen az egyén, mi a problémája, milyen kulturális tevékenységet folytattak, hová mentek el közösen, és akkor úgy ennek megfelelően osztották el a pénzt. Mi az acélműben azt csináltuk, hogy ez a pénzt, amikor megkaptuk, egy keretösszeget, a nagyságrendje adódott a brigádok létszámához, hogy abból, a helyi szakszervezettel, volt a párt szervezet, meg a kisz szervezet, tehát ez akkor alapvető törvény volt, hogy ezekkel kell ezeket intézni, hogy közösen megegyeztünk abba, hogy ennek egy részét kulturális célra számítjuk. És akkor vettünk belőle színházbérletet, nem is egyet, többet, és akkor azt a szakszervezeti bizalmi... nem bizalmi, hogy hívták. Na, mindegy, őneki adtuk oda, a bérletet.²³

Érdekes, ahogy az interjúalany emlékezetében keverednek a szerepek, hiszen eleinte úgy tűnik, hogy egykor saját elhatározásuk szerint döntöttek a pénz felhasználásáról, azonban hamar kiderül, hogy mindez a pártfunkcionáriusok aktív közreműködésével zajlott. A történetben, bár nem elképzelhetetlen, de mégis érdekesen hat, ahogy a pénzüket szórakozásra fordító dolgozók megvilágosodnak és elhatározzák, hasznosabb célra költik jutalmukat. Mindez sokkal inkább egy egykori minta reliktumának tűnik csak. Ami bizonyos, hogy visszaemlékezünk brigádja az akkori elvárások szerint jutalma egy részét, egyeztetés után kulturális célokra ajánlotta, cserébe az üzem vezetése gondoskodott ennek megfelelő felhasználásáról. Ezzel kapcsolatban érdemes leszögezni, hogy a kötelező brigádtagság és az ehhez kapcsolódó rendezvények mégis csak kevés visszaemlékező számára tűnnek

²³ Interjú J. Jánossal (1935) 2008.12.18. Az interjút Korsós Bettina és Fáy Ádám készítette

viSSzatetszőnek vagy terhesnek, ezzel kapcsolatban inkább annak közösségformáló szerepét hangsúlyozzák. *„Nem volt pardon, mindenkinek szocialista brigádot kellett alakítani. Kirándulásokat szerveztek és nem csak az illetőknek, hanem családi összejöveteleket is szerveztek, hogy a családok megismerjék egymást. Aztán utazások is voltak elmentünk Hollóházára, gyárlátogatásra. Ott végignéztünk szinte minden gyártási folyamatot. Ez ilyen eszmecsere féleség is volt.”²⁴*

Az interjúból jól kivehető, hogy bár a keretek, így például a brigádalapítás egyértelműek voltak, azonban az ezeken belül eltöltött időszakot szinte senki sem tartotta kötelezőérvényűnek vagy terhesnek. Sőt a többség úgy érzekelte, hogy elsősorban egyéni döntések, privát szerveződések határozták meg szabadidős szokásaikat.

Érdekes, hogy még az olyan direkt jelenségek esetén, mint például a munkaidőn kívül szervezett brigádiversenyek sem tűnt számukra mindez a privát szférába való durva beavatkozásnak, sőt inkább úgy vélekedtek, mindez teljesen természetes volt akkoriban. *Minden saját- önszervező volt, nem szervezte senki és abba mondjám úgy akarva- akaratlanul szinte mindenki benne volt, de jól is érezték magukat az emberek egy-egy ilyen közösségbe.*²⁵

A szabadidő kapcsán úgy tűnik, a rendelkezésre álló formák a legtöbb ember számára megfeleltek és csak ritkán próbálták megkérdőjelezni, kitágítani ezek határait. Pedig ahogy arra már az előzőekben is utaltunk az élet minden területén, így természetesen a szabadidővel kapcsolatban is, a hatalom igyekezett kizárólagos mintákat adni. Egyes esetekben nagyon is elképzelhető, hogy tényleg önálló ötletekből valósultak meg bizonyos események, azonban ezek is csak úgy jöhettek létre, ha a helyi pártbizottság erre rábólintott. Természetesen elképzelhető, hogy sokan mindezt nem érezték, azaz nem érezték azt, hogy szabadidős szokásaik egy része mégsem egészen saját akaratukból, hanem mások által kidolgozott tervek szerint válik lassan hétköznapijaink részévé. A munkahelyhez kötődő szabadidős tevékenységek egy része a brigádoktól függetlenül is működött. Elsősorban amatőr művészeti szakkörök adtak lehetőséget a kikapcsolódásra és önmegvalósításra. A Diósgyőri Gépgyárban például híres szobrász és képzőművész csoportok működtek, de ugyanilyen jelentősnek tartották például a percesi énekkart és fúvószenekart.

²⁴ Interjú L. Lászlóval

²⁵ Interjú B. Kálmánnal 1933) 2008.10.12. Az interjút Ördög Anita készítette.

Visszatérve a vállalatok által nyújtott szabadidős mintákra, ma úgy tűnik, hogy a leggyakoribbak kétségtelenül a nyári üdülések voltak. Az 1960-as évektől kezdődően ugyanis a nagyobb vállalatok, üzemek dolgozóik számára üdülöket építettek, ahová aztán beutalóval utazhatott a munkavállaló és családja. A beutalón és az ellátáson túl bizonyos összeget a nyaralónak is be kellett fizetni, ám ennek mértéke csak kevés család esetében okozhatott problémát. Szinte nem volt olyan család, aki ne töltötte volna nyári szabadidejét valamelyik balatoni üdülöben. *Egyébként minden évben Balatonnál nyaraltunk, saját gyári üdülönk volt, ugye ottan. Ott minden évben ott voltunk, szakszervezeti beutalóval fillérekbe került. Aztán amikor már a rendszerváltozás után is voltunk, de akkor már magán úton kellett menni, mert már nem voltak ilyen szakszervezeti beutalók. De ott minden évben volt. A gyerekek külön voltak gyereküdülöben, elvitték őket. Minden évben mentünk.*²⁶ Társadalmi státusztól és az üzemek lehetőségeitől függően változhatott, hogy ki és hányszor utazott a magyar tengerhez. A szervezett szabadidő, egyik legelterjedtebb és legsikeresebb, igaz nem hétköznapi formái a tehát a nyári üdültetések voltak. Szinte minden interjúalanyunk beszámolt balatoni üdülésekről, ez alapján rögtön érthető, mindez hogyan is válhatott a Kádár-korszak egyik közös élményévé.

A szabadidő kapcsán végül nem szabad megfeledkeznünk a korszak legjellegzetesebb intézményeiről, a művelődési házakról sem. Létrejöttük egyik nem titkolt célja az volt, hogy a munkahelyek által szervezett eseményekről lemorzsolódók gyűjtőbázisává váljon. Így adott volt egy olyan hely ahol az állampolgár némileg lazább keretek között, de továbbra is a szocialista erkölcs szerint, ellenőrzött formában ki kapcsolódhatott.²⁷ Az üzemeken kívül, különösen egyes külvárosokban, a művelődési ház konkurencia híján valóban a szervezett szabadidő legfontosabb helyszínévé vált. Az interjúk során a művelődési házakkal kapcsolatban leginkább a bálók és a különböző kultúrcsoportok kerültek előtérbe, ám láthatóan intézményi szerepüket a helyszínen túl csak kevesen értékelték.

Érdeemes bepillantani a művelődési házakba és megnézni, hogy milyen módszerek alapján szervezték szórakoztató, szabadidős programjaikat. Mint minden más, ezek az állami fenntartású intézmények is komoly előírások alapján, ellenőrzött

²⁶ Interjú J. Jánossal (1935) 2008.12.18.

²⁷ Simó 1970. 313.

formában működhetek. Így például az éves terv kidolgozásában a helyi pártszervezetnek döntő szava volt. Ez nemcsak a művelődési házak, hanem minden szervezett esemény kapcsán hasonlóan zajlott. Jó példa erre egy a Hazafias Népfrontnál programszervezői tisztséget betöltő interjúalanyunk visszaemlékezése is. „Volt egy elvárása a megyei Pártbizottságnak, a KISZ bizottságnak, mert akkor ez volt a 2 nagy politikai szervezet. Teljesen le is fedte az egész országot, meg hát az úttörők. Úttörő, KISZ. Azoknak is mindenütt volt olyan rész, ami a kultúrával foglalkozik. Egy-egy ember lett megbízva. Függetlenített apparát volt a KISZ-nek is volt függetlenített apparát, az úttörőnek is volt, mármint városi szinten, volt aki a kultúrával foglalkozott. És azzal Farkas elvtárs vagy mit tudom én most mit kéne csinálni, ilyen vagy olyan programot kellene, amit részben leadtak Budapestre ugye, akkor nagyon centrikus volt az irányítás. Egy kezdeményezés is lehetett természetesen, én itt ezt akarom, mert Miskolcnak például sajátossága, hogy itt ezt akarom csinálni. Hát ki volt adva, hogy ezt vagy azt csináljuk, akkor végre kellett hajtani, városi KISZ, városi párt, a városi népfront. A Népfrontnak is volt városi és megyei mozgalom és szervezete. És hát hogy milyen programok. Az van, hogy részben itteni, részben központi elképzelés alapján történt.”²⁸ Ahogy korábbi idézeteknél, így most is érzékelhetőek az ellentmondások a szabadidő szervezés megítélésében. Egyfelől mindig megjelenik az egyéni kezdeményezés lehetősége, azonban egy-egy mondattal később rációfol erre. Mindez arra utal, hogy a szabadidő kapcsán igen is a központi elképzelések és utasítások voltak a meghatározóak. Ez az interjúrészlet abból a szempontból is érdekes, hogy egy programszervező beszél a szabadidőről és annak szervezeti kereteiről. A város egyik legismertebb művelődési háza a Szinvavölgyi volt, amelyben több kis közösség, így például saját énekkar is működött.

Szervezett szabadidős események nemcsak a művelődési házakban, hanem ún. semlegesnek tűnő környezetben is zajlottak. Ilyen volt például a város, de különösen a vasgyár egyik legkedveltebb szabadidős színtere, az egykori gyárigazgató villája, az ún. Árnyaskert. Míg korábban elsősorban a vezető és tisztviselő réteg, addig 1945 után már a gyár minden dolgozója együtt, de közel sem egyenlően szórakozhatott a gesztenyefák árnyékában. *Ott nagyon sok előadást hallgattunk meg, akkor volt a kertben szabadtéri színpad, ott rendszeres előadások voltak.*

²⁸ Interjú F. Gyulával (1932) 2009. 03.13. Az interjút Kiss Dóra és Veres Edina készítette.

Tehát, ez a gyári nép, meg a kolónia ide járt. ²⁹ Az idézett visszaemlékezésből úgy tűnik, ez a hely mindenki számára egyformán elérhető volt, azaz itt akár meg is valósulhatott volna az osztálynélküliség. Érdekes, hogy ezzel szemben egy 1949-ben született interjúalanyunk az Árnyskerttel kapcsolatban inkább az elkülönülésre és a társadalmi hierarchia jelenlétére emlékezik. „*Én gyerekként úgy éreztem, hogy a zenekarhoz közeli rész, az volt inkább az úri osztályé, annál távolabbi rész meg már a proletároké*”.³⁰ Ennek ellenére az egykori úri kaszinó, amely a gyárkomplexum középpontjában feküdt, a második világháborút követően a vasgyár legkedveltebb szórakoztató helyszíne maradt.

Végül befejezésként néhány általánosnak tűnő megállapítást fontos tennünk. Egyfelől azt, hogy a szabadidőhöz kapcsolódóan az emlékezetben élesen nem válik szét a szervezett és az egyénileg alakított szabadidő megítélése, ezek határai igen plasztikusak, sőt sokszor egyé is válnak. A korszakkal kapcsolatban itt alig jelennek meg kritikák, negatív élmények, a szabadidő emlékezete nem értéksemleges, hanem határozottan pozitív kép. Természetesen ebben benne lehet a fiatalság utáni nosztalgia és a múlt megszépülő emléke is. A szervezett szabadidő kapcsán egyértelműen a munkahelyhez, a munkahelyi kollektívákhoz kötődő emlékek a leggyakoribbak, és mivel ezek a brigádok legtöbbször nemcsak szakmai, hanem baráti társaságok is voltak, rögtön érhető, miért nem tesznek éles határt a privát és a felülről irányított események között.

A korszak szabadidős szokásai kapcsán most csak a legfontosabb mintákat tudtuk felvázolni, ám azt gondoljuk, hogy ezeken túl még számos egyéb, egyedi és általános, privát és szervezett programok zajlottak a város hétköznapijaiban és ünnepein.

Felhasznált irodalom:

²⁹ Interjú J. Jánossal (1935) 2008.12.18 Az interjút Korsós Bettina és Fáy Ádám készítette.

³⁰ Interjú G. Lászlóval (1955) 2008.11.10. 2008. 11.21. Az interjút Darázs Richárd készítette.

Gunst Péter 1996: Magyarország gazdaságtörténete 1914-1989. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

Fukász György 1988: Szabadidő és kultúra, Budapest, Kossuth Kiadó.

Rainer M. János 2004: A „hatvanas évek” Magyarországon. Budapest, 1956-os Intézet.

Sándor György 1970. A szabadidő alakulása ma és holnap. in: *Társadalmi Szemle* 7. sz. 75-82.

Simó Tibor 1970. A szakszervezetek kulturális, agitációs és propaganda munkája, Budapest, Kossuth Kiadó.

Valuch Tibor 2005: Magyarország társadalomtörténete, Budapest, Osiris Kiadó.